

Leszek Kania

Zarys organizacji audytoriatu Wojska Polskiego i polskich formacji wojskowych II Rzeczypospolitej (1914–1948)

Palestra 50/1-2(565-566), 145-153

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KARTY HISTORII

Leszek Kania

Zarys organizacji audytoriatu Wojska Polskiego i polskich formacji wojskowych Drugiej Rzeczypospolitej (1914–1948)

1. Wprowadzenie

Dzieje wojskowej służby sprawiedliwości II Rzeczypospolitej nie doczekały się dotąd swojej monografii, choć fragmentarycznie znane są z prac przyczynkarskich i nielicznych, niepublikowanych prac doktorskich. W PRL zagadnienie funkcjonowania przedwojennego wojskowego wymiaru sprawiedliwości ze zrozumiałych powodów nie znajdowało szerszego zainteresowania badaczy. Do połowy lat 70. pomijano je niemal całkowitym milczeniem, co z kolei w rażący sposób kontrastowało z szerokim eksponowaniem dziejów polskiego oręża. Przedstawianie przez badaczy międzywojnia problematyki organizacji i funkcjonowania wojskowej Temidy odbywało się z reguły z wyłączeniem sylwetek audytorów wojskowych, tj. sędziów, prokuratorów i doradców Ministerstwa Spraw Wojskowych. Oficerowie wojskowej służby sprawiedliwości i obsługi prawnej sił zbrojnych tworzyli bowiem fundament przedwojennego aparatu państwowego, a przede wszystkim byli ostoją suwerenności Rzeczypospolitej. Nieprzypadkowo więc po klęsce wrześniowej oficerowie wojskowego wymiaru sprawiedliwości stanowili szczególnie eksterminowaną część polskiej inteligencji. Audytorzy wojskowi, podobnie jak sędziowie, prokuratorzy, adwokaci czy notariusze, byli szczególnie zajadłe ścigani na Kresach Wschodnich w latach 1939–1941 przez sowiecki aparat terroru na podstawie specjalnego rozkazu Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRR, Ławrientija Berii.

2. Audytorzy Drugiej Rzeczypospolitej

W okresie międzywojnia prawnicy wojskowi rozpoczynali zwykle karierę zawodową na stanowiskach asystentów i sędziów śledczych sądów I instancji lub asystentów prokuratur

wojskowych usytuowanych przy tych sądach. Okres międzywojnia charakteryzował się nieznaną zresztą współcześnie łatwością przechodzenia oficerów korpusu sądowego z organów prokuratury na stanowiska sędziów orzekających. Z reguły awans zawodowy oficera-audytora przebiegał przemiennie pomiędzy kolejnymi, wyższymi piętami organów sądownictwa i prokuratury. Prokuratorem lub sędzią wojskowym mógł zostać jedynie oficer, który posiadał co najmniej roczne przeszkolenie wojskowe w służbie liniowej, ukończył uniwersyteckie studia prawnicze, odbył aplikację sądową i złożył wojskowy egzamin. Sędziego mianował i zwalniał Prezydent RP na wniosek Ministra Spraw Wojskowych. Naczelnego Prokuratora Wojskowego, prokuratorów, wiceprokuratorów NSW oraz wojskowych prokuratorów okręgowych mianował i zwalniał Prezydent RP na wniosek Ministra Spraw Wojskowych. Pozostałych prokuratorów, wiceprokuratorów i podprokuratorów wojskowych powoływał i zwalniał Minister Spraw Wojskowych.

Warunkiem przyjęcia do audytoriatu było uzyskanie przez kandydata akceptacji Prawniczej Komisji Kwalifikacyjnej, przemianowanej na początku lutego 1919 r. na Komisję Kwalifikacyjną Korpusu Sądowego. W okresie 1918–1936 sędziowie i prokuratorzy wojskowi stanowili korpus oficerów sądowych (KS). Wraz z wejściem w życie kodeksu wojskowego postępowania karnego z 1936 r. zrezygnowano z terminologii „korpus oficerów sądowych” i powrócono do popularnego nazewnictwa „audytoriat”, stosowanego w armiach europejskich na określenie korpusu oficerskiego wojskowej służby sprawiedliwości. Określeniem tym posługiwano się powszechnie w latach międzywojnia, podczas wojny obronnej 1939 r. oraz w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Zdecydowanie w skromniejszym już zakresie stosowano terminologię „audytoriat” w sądownictwie wojskowym Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej.

W armii przedwojennej służba zawodowa audytorów cechowała się częstą zmianą stanowisk służbowych i garnizonów. Oficerowie-audytorzy należeli też do elity intelektualnej sił zbrojnych. Wielu audytorów wojskowych uzyskało stopień naukowy doktora praw. W latach 20. w niektórych sądach wojskowych stopniem doktora nauk prawnych legitymowało się nawet 70–80% oficerów. Audytorzy podlegali systematycznym, rokrocznie nawet kilkumiesięcznym ćwiczeniom wojskowym, podczas których zapoznawali się z najnowszymi tendencjami w dowodzeniu poszczególnymi rodzajami broni i służb, ze stanem rezerw strategicznych na wypadek wojny czy z możliwościami produkcyjnymi przemysłu zbrojeniowego. W ramach ćwiczeń i szkoleń oficerowie wojskowego wymiaru sprawiedliwości regularnie doskonalili własne umiejętności strzeleckie, odbywali loty treningowe, ćwiczyli jazdę konną, a nawet poddawani byli egzaminom z szermierki. Należeli do szczególnie uprzywilejowanej części korpusu oficerskiego, w której kultywowano najlepsze cnoty rycerskie. Zdecydowana większość audytorów wojskowych miała za sobą wieloletnią służbę wojskową, w tym praktykę dowódczą na frontach wojen lat 1914–1921 na stanowiskach dowódców kompanii, batalionów, a nawet pułków. Z powodzeniem każdy z nich mógłby w warunkach frontowych dowodzić pododdziałem piechoty, rzadziej szwadronem kawalerii lub baterią artylerii. Niektórzy z audytorów mieli za sobą wieloletnią praktykę dowodzenia pułkiem, a w pojedynczych wypadkach nawet związkiem taktycznym. Po przejściu w stan spoczynku audytorzy wojskowi obejmowali zwykle kierownicze funkcje w sądownictwie powszechnym i podejmowali pracę w adwokaturze. Wyjątkowo zajmowali eksponowane stanowiska w służbie państwowej lub poświęcali się pracy naukowej.

3. Organizacja audytoriatu w okresie międzywojnia

Audytoriat wojskowy Polski międzywojennej nawet specjalistom jawi się obecnie jako skomplikowana mozaika, stąd też czytelnikowi należą się w tym zakresie bliższe informacje. Idea powołania polskiego sądownictwa wojskowego zaczęła się materializować w 1908 r., kiedy to w konspiracji powstał Okręgowy Sąd Wojenny we Lwowie. W okresie I wojny światowej (sierpień 1914 – wrzesień 1916) funkcjonował Oddział Sądowy Legionów Polskich oraz Sąd Polowy Komendy Legionów Polskich. Audytorzy wojskowi w pierwszej połowie 1917 r. prowadzili intensywne prace studyjne nad dostosowaniem niemieckiego prawa wojskowego do potrzeb przyszłego Wojska Polskiego w organach Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego. Na początku października 1918 r. pod zwierzchnictwo Rady Regencyjnej przeszedł sąd wojskowy Polskiej Siły Zbrojnej, który funkcjonował przy Inspektoracie nad Wyszkoeniem PSZ. Sąd ten w listopadzie 1918 r. został przemianowany na Sąd Wojenny Wojsk Polskich w Warszawie. W tym samym czasie powstał Sąd Polowy I Brygady Piechoty. Od pierwszych dni obrony Lwowa przystąpili do wykonywania swoich obowiązków audytorzy wojskowi. Na początku listopada 1918 r. rozpoczął funkcjonowanie Sąd Polowy w Przemyślu ze swoimi ekspozyturami w Sanoku i Jarosławiu. W dniu 23 listopada 1918 r. po dotarciu odsieczy i odblokowaniu Lwowa został tam utworzony wojskowy sąd polowy. Po krwawych rozruchach antyżydowskich, w celu zapobieżenia dalszym samosądom na ludności żydowskiej, zaprowadzono w dniu 23 listopada 1918 r. we Lwowie sądownictwo doraźne. Własnym sądownictwem wojskowym dysponowały dowództwa powstańczego Wojska Wielkopolskiego w Poznaniu (Sąd Doraźny Dowództwa Głównego WP). Podczas III Powstania Śląskiego Wydziałowi VI Prawnemu Naczelnej Komendy Wojsk Powstańczych podlegały cztery terytorialne sądy polowe wraz ze swoimi ekspozyturami, lotny sąd doraźny, sądy pułkowe w pierwszym okresie powstania oraz sąd honorowy. Audytoriat wojskowy funkcjonował w ostatnich miesiącach I wojny światowej w Armii Polskiej we Francji (APF) oraz w polskich jednostkach wojskowych walczących w powolucyjnej Rosji Sowieckiej, a formalnie podporządkowanych APF. Audytorzy 5. Dywizji Syberyjskiej opracowali na własne potrzeby wojskowe przepisy karne i dyscyplinarne.

Z początkiem listopada 1918 r., równoległe do organizowania Wojska Polskiego rozpoczęto tworzenie zrębów wojskowej służby sprawiedliwości. Jako że państwo polskie odradzało się wokół czynu zbrojnego Polaków, wraz z odzyskaniem niepodległości rozpoczęto powoływać do służby w sądownictwie wojskowym sędziów i prokuratorów powszechnego wymiaru sprawiedliwości. Od 10 grudnia 1918 r. rozpoczął działalność Sąd Wojenny Okręgu Generalnego w Łodzi. W większych ośrodkach powstały kolejne sądy wojskowe przy Dowództwach Okręgów Generalnych (DOG). W okresie wojny polsko-sowieckiej w każdym z pułków funkcjonowały tzw. sądy pułkowe złożone z oficerów liniowych niebędących prawnikami. Na szczeblu tzw. wielkich jednostek wojskowych w szczytowym okresie wojny polsko-sowieckiej funkcjonowało 26 dywizyjnych sądów polowych, 5 etapowych sądów polowych, 6 referatów sądowo-prawnych działających przy dowództwach armii i grup operacyjnych oraz Sąd Polowy Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego. Całość koordynowało improwizowane Szefostwo Sądownictwa Polowego. Dynamiczny rozwój Wojska Polskiego wymagał równie dynamicznego rozwoju wojskowej służby sprawiedliwości. Na początku listopada 1918 r. Wojsko Polskie liczyło ledwie 30 000 oficerów i żołnierzy, w drugiej połowie 1919 r. już 584 000, a w szczytowym okresie wojny polsko-sowieckiej ponad milion oficerów i żołnierzy. To właśnie w przełomowym okresie walk o Warszawę na mocy

specjalnego upoważnienia Rady Obrony Państwa działały krótko także wojskowe lotne sądy doraźne w Siedlcach, Pułtusku, Mławie, Ciechanowie, Płocku, Ostrowi Mazowieckiej, Mińsku Mazowieckim, Łomży i Ostrołęce. Lotne sądy doraźne były ekspozyturami Warszawskiego Sądu Wojskowego, który w okresie wojny polsko-sowieckiej skutecznie egzekwował dyscyplinę i zabezpieczał zdolność bojową oddziałów wojskowych broniących stolicy. Podczas wojny polsko-sowieckiej sądy polowe wydały w trybie doraźnym ok. 10 tys. wyroków, z tego ok. 3 tys. wyroków śmierci. Własnym i wyposażonym w dużą autonomię sądownictwem wojskowym dysponował jako Zwierzchnik Sądowo-Karny gen. dyw. L. Żeligowski w okresie istnienia tzw. Litwy Środkowej.

Z początkiem grudnia 1918 r. rozpoczęły działalność stałe, kierownicze organy wojskowej służby sprawiedliwości: Komisja Prawna, Departament II Wojskowo-Prawny MSWojsk., przemianowany następnie na Oddział VI Prawny Sztabu MSWojsk., a w zakresie prac przygotowawczych nad prawem wojskowym: Wojskowa Komisja Ustawodawcza, Rada Wojskowa, Wydział Prawny Szefostwa Administracji Armii, Sekcja Ustawodawcza Departamentu Wojskowo-Prawnego, przekształcona następnie w Wydział Ustawodawczy Departamentu Sprawiedliwości MSWojsk. (początkowo z numeracją IX, a od 1927 r. – X). Auditor pełniący funkcję szefa tego departamentu niemalże przez cały okres Polski międzywojennej sprawował jednocześnie funkcję Naczelnego Prokuratora Wojskowego. Podlegało mu także więziennictwo wojskowe. Formalnie zwierzchnikiem prokuratorów (tj. szefów prokuratur), wiceprokuratorów i podprokuratorów wojskowych był Minister Spraw Wojskowych. Prokuratura wojskowa, podobnie jak jest to współcześnie, zbudowana była na zasadzie hierarchicznego podporządkowania.

Najwyższą instancją sądowniczą w Drugiej Rzeczypospolitej był Najwyższy Sąd Wojskowy (NSW). Rozpoczął on swoją działalność wiosną 1919 r., początkowo pod nazwą Naczelnny Sąd Wojskowy. W skład NSW wchodziłi najwybitniejsi prawnicy wojskowi w stopniu co najmniej pułkownika. Początkowo NSW składał się z doświadczonych oficerów-audytatorów wywodzących się z b. armii zaborczych. Najwyższy Sąd Wojskowy pełnił rolę drugiej instancji dla wojskowych sądów okręgowych. Przy NSW funkcjonowała prokuratura wojskowa, na czele której stał Prokurator Najwyższego Sądu Wojskowego. W każdym z okręgów wojskowych funkcjonował wojskowy sąd okręgowy (WSO), który w zdecydowanej większości spraw karnych pełnił rolę instancji odwoławczej dla właściwych terytorialnie kilku wojskowych sądów Załogowych (WSZ). Wojskowe Sądy Załogowe w połowie lat 20. przemianowano na Wojskowe Sądy Rejonowe. Zlokalizowano je w następujących garnizonach: Bielsko, Brześć, Bydgoszcz, Częstochowa, Gniezno, Grodno, Katowice, Kalisz, Kielce, Kobryń, Kowel, Kraków, Lida, Lublin, Lwów, Łódź, Modlin, Poznań, Przemyśl, Skierniewice, Równe, Rzeszów, Siedlce, Słonim, Stanisławów, Tarnopol, Toruń, Warszawa, Wilno, Zamość. Z kolei, wojskowym sądom okręgowym nadano numerację odpowiadającą numeracji Okręgów Korpusu. Przy każdym z WSO i WSR funkcjonowały okręgowe i rejonowe prokuratury wojskowe, którymi kierowali Prokuratorzy WSO i WSR. Marynarka Wojenna posiadała odrębne sądownictwo wojskowe usytuowane w Gdyni. Terytorium Rzeczypospolitej podzielono na dziesięć Okręgów Korpusu z nadaniem im numeracji od I do X. Dowództwa Okręgów Korpusu zostały zlokalizowane w Warszawie, Lublinie, Grodnie, Łodzi, Krakowie, Lwowie, Poznaniu, Toruniu, Brześciu i Przemyślu. Poszczególne wojskowe sądy okręgowe automatycznie otrzymały numerację odpowiadającą oznaczeniu Okręgów Korpusu, np. Wojskowy Sąd Okręgowy we Lwowie – nr VI, Wojskowy Sąd Okręgowy w Przemyślu – nr X. W 1924 r. WSO nr III przeniesiono

z Grodna do Wilna z powodu trudności lokalowych. Dodatkowo, przy WSO nr VIII w Toruniu utworzono Sąd Admiralski i Wojskowy Sąd Marynarski.

W okresie międzywojnia wprowadzono instytucję sędziego śledczego, który prowadził postępowanie przygotowawcze w trybie śledztwa w sprawach o przestępstwa zagrożone karą śmierci. Sędzia śledczy wchodził w skład osobowy określonego sądu wojskowego. Na stopie pokojowej w Polsce międzywojennej skład osobowy wojskowej służby sprawiedliwości liczył ok. 210–220 oficerów. Na wypadek konfliktu zbrojnego miał być odpowiednio zwiększony, w zależności do zagrożenia kraju, poprzez zmobilizowanie dalszych 160–250 przeszkolonych wojskowo prawników cywilnych.

4. Audytoriat Wojska Polskiego 1939–1945

We wrześniu 1939 r. wojskowa służba sprawiedliwości funkcjonowała głównie w postaci sądów polowych większych jednostek wojskowych, tj. dywizji i brygad kawalerii. Służba sprawiedliwości na szczeblu armii była usytuowana bezpośrednio przy szefach sztabów i z założenia miała nadzorować i koordynować funkcjonowanie sądów polowych związków taktycznych i jednostek tyłowych. Każda z dywizji i samodzielnych brygad wedle planu mobilizacyjnego dysponowała trzyposobowym sądem polowym. Wobec groźby okrążenia Warszawy już w pierwszym tygodniu wojny ewakuowano na wschód Departament X Sprawiedliwości MSWojsk., Naczelną Prokuraturę Wojskową i Najwyższy Sąd Wojskowy. W oblężonej stolicy zorganizowano złożony w większości z adwokatów Sąd Polowy Dowództwa Obrony Warszawy, przemianowany potem na Sąd Polowy Armii „Warszawa”. Do 18 września 1939 r. funkcjonował Morski Sąd Wojenny z siedzibą w Gdyni, a następnie w Oksywiu, zaś od 19 września 1939 r. aż do kapitulacji Sąd Polowy Rejonu Umocnionego Hel. Na wschodnie rubieże Rzeczypospolitej przedostali się w poszukiwaniu przydziałów służbowych audytorzy wojskowi, rezerwiści, oficerowie-audytorzy w stanie spoczynku, jak też całe składy sądów polowych usytuowanych przy dowództwach większych jednostek i zgrupowań WP. Szybkie postępy niemieckiego Wehrmachtu w zasadzie uniemożliwiły sprawne funkcjonowanie audytoriatu wojskowego. Kilkudziesięciu audytorów wojskowych wobec spóźnionej mobilizacji w ogóle nie zdążyło objąć swoich stanowisk służbowych, ewakuując się na wschodnie kresy. Niektóre z przewidzianych etatem wojennym 92 sądów polowych nie zdążyły podjąć merytorycznej działalności, a utrzymanie karności w jednostkach wojskowych spoczęło w gestii ich dowódców i żandarmerii wojskowej.

Po niespodziewanej agresji sowieckiej na Polskę rankiem 17 września 1939 r. audytorzy wojskowi w zdecydowanej większości nie opuścili swoich macierzystych oddziałów i wraz z nimi przedostali się do Rumunii lub zostali wzięci do sowieckiej niewoli. Zdecydowana większość oficerów-audytorów podzieliła tragiczny los jeńców obozów specjalnych NKWD: Ostaszkowa, Kozielska i Starobielska oraz ofiar masowych mordów popełnionych na więźniach NKGB-NKWD w Mińsku, Kijowie, Łucku, Równem, Czerwieniu, Berezwezu, Oszmianie, Połtawie, Lwowie, Żółki, Tarnopolu, Stanisławowie oraz wielu innych jeszcze miejscach kaźni. Wielu audytorów w stanie spoczynku zginęło w tzw. „marszach śmierci” na przełomie czerwca i lipca 1941 r. podczas ewakuacji tych więźniów w pierwszych tygodniach wojny niemiecko-sowieckiej. Zaplanowana na Kremlu ludobójcza akcja eliminacji polskiej inteligencji na Kresach Wschodnich nie ominęła zatem i oficerów w stanie nieczynnym, którzy dożywali swoich lat aktywności zawodowej wykonując wolne zawody prawnicze.

Nieliczni, którzy ocalili z zaplanowanej przez Kreml masakry polskich oficerów i inteligencji na wschodzie, przetrwali w Rosji Sowieckiej pod zmienionymi nazwiskami, w następstwie szczęśliwego splotu okoliczności lub w wyniku szczęśliwego – jak się miało okazać – uwikłania ich przez NKGB-NKWD w długotrwałe śledztwa pod wymagowanymi zresztą zarzutami. Wszyscy, którzy dotrwali w ten sposób do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej i zostali zwolnieni z więzień czy łagrów, wstąpili w 1941 r. na terenie ZSRR do Armii Polskiej na Wschodzie (APW), po czym zostali ewakuowani do Iranu. W Palestynie utworzono Sąd Polowy nr 13. Ze składu osobowego APW powstał latem 1943 r. 2. Korpus Polski pod dowództwem gen. W. Andersa, liczący ok. 56 000 oficerów i żołnierzy. Powstało ogółem sześć sądów polowych: Sąd Polowy 3. Dywizji Strzelców Karpackich, Sąd Polowy 5. Kresowej Dywizji Piechoty oraz cztery kolejne dla 7. Zapasowej Dywizji Piechoty, 2. Warszawskiej Dywizji Pancerniej i następne dwa sądy polowe dla pozadywizyjnych jednostek tyłowych. Funkcjonowanie tychże sądów polowych koordynowała służba sprawiedliwości na szczeblu 2. Korpusu, a jej szef bezpośrednio podlegał gen. W. Andersowi niezależnie od podległości Naczelnemu Szefowi Służby Sprawiedliwości w Londynie. Na tle obsady personalnej tego stanowiska pomiędzy gen. W. Andersem a Sztabem Naczelnego Wodza w Londynie dochodziło do znacznej różnicy zdań.

Po tragedii wrześniowej kilkudziesięciu audytorów wojskowych przedostało się poprzez Węgry, Rumunię i inne kraje europejskie do Francji, gdzie w końcu września 1939 r. ukonstytuował się rząd kierowany przez gen. W. Sikorskiego. Wielu przedwojennych starszych rangą audytorów wojskowych będących zwolennikami obozu sanacyjnego nie uzyskało przydziałów służbowych w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. We Francji, a następnie w Wielkiej Brytanii powołano liczne komórki weryfikacyjne, których zadaniem było badanie przyczyn klęski wrześniowej. We Francji powstało Szefostwo Sądownictwa Wojskowego przy Sztabie Głównym w Paryżu oraz Wojskowy Trybunał Orzekający (WTO) dla rozpatrywania zarzutów stawianych oficerom w związku z ich działalnością podczas wojny obronnej 1939 r. Z czasem, po kapitulacji Francji i ewakuacji WTO do Wielkiej Brytanii, organ ten zajął się także weryfikacją postaw niektórych oficerów i dowódców w kampanii francuskiej. Wojskową służbą sprawiedliwości kierował Naczelny Szef Służby Sprawiedliwości, będący zarazem Naczelnym Prokuratorem Wojskowym. Podlegał on bezpośrednio Naczelnemu Wodzowi. Spośród oficerów internowanych na Węgrzech i w Rumunii wzywano imiennie oficerów do dalszej służby w Armii Polskiej we Francji (APF). Wezwania te nieprzypadkowo ominęły znanych z poglądów sanacyjnych oficerów-audytorów internowanych na Węgrzech i w Rumunii. Stosunkowo sprawnie zorganizowano Garnizonowy Sąd Polowy w obozie wojskowym w Coëtquidan, Sąd Polowy przy 1. Dywizji Grenadierów Polskich, Sąd Polowy przy 2. Dywizji Strzelców Pieszych, Sąd Polowy przy Samodzielnej Brygadzie Strzelców Podhalańskich, Sądy Polowe przy organizowanych 3. i 4. DP, Sąd Polowy przy Brygadzie Strzelców Karpackich w Syrii, Sąd Polowy przy 10. Brygadzie Kawalerii Pancerniej, Sąd Polowy przy Polskich Siłach Powietrznych w Lyonie. Audytorzy tychże sądów polowych obsługiwali APF liczącą ok. 82 000 oficerów i żołnierzy.

Po klęsce Francji większość audytorów wojskowych przedostała się do W. Brytanii bądź została internowana w Szwajcarii. Na Wyspy Brytyjskie ewakuowano ok. 28 000 oficerów i żołnierzy. Po odtworzeniu PSZ, na mocy porozumień z władzami Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii, oficerowie i żołnierze WP podlegali polskim sądom wojennym, z wyjątkiem sytuacji popełnienia czynów zabronionych na szkodę obywateli brytyjskich. Polski personel lotniczy początkowo podlegał właściwości mieszanych sądów wojennych polsko-

-brytyjskich. W tej materii przepisy procedury karnej zawierały zresztą liczne wyjątki i podlegały istotnym zmianom. W sierpniu 1940 r. odtworzono w Londynie Szefostwo Sądownictwa Wojskowego z uwzględnieniem nowej organizacji kierowniczych władz wojskowych. Szefostwu podlegały następujące sądy wojenne PSZ w Wielkiej Brytanii: utworzony w styczniu 1940 r. Morski Sąd Wojenny w Londynie dla składu osobowego Marynarki Wojennej i zmilitaryzowanego personelu Polskiej Floty Handlowej, Sąd Polowy nr 2 Jednostek Terytorialnych w Crawford, Sąd Polowy nr 9 Naczelnych Władz Sił Zbrojnych w Londynie, Sąd Polowy nr 11 przy dowództwie I Korpusu Polskiego w Szkocji, Sąd Polowy nr 8 przy dowództwie 1. Dywizji Pancerniej, Sąd Polowy nr 10 przy dowództwie Samodzielnej Brygady Spadochronowej. W czerwcu 1944 r. utworzono Sąd Polowy nr 4 przy dowództwie 4. Dywizji Piechoty w organizacji, a w styczniu 1945 r. 50. Sąd Lotniczy Bazy Sił Powietrznych w Blackpool. Szefostwo Sądownictwa Wojennego w Londynie podlegało także Szefostwo Służby Sprawiedliwości PSZ w ZSRR, od września 1942 r., po ewakuacji APW na Bliski Wschód Szefostwo Służby Sprawiedliwości APW, Szefostwo Służby Sprawiedliwości przy sztabie 2. Korpusu Polskiego oraz Sąd Polowy 2. Dywizji Strzelców Pieszych, której skład osobowy został internowany w Szwajcarii. Dopiero w grudniu 1943 r. reaktywowały swoją działalność w Londynie Najwyższy Sąd Wojskowy, Naczelna Prokuratura Wojskowa i Prokuratura NSW. Od czerwca 1946 r. wdrożono proces likwidacyjny PSZ na Zachodzie, w tym funkcjonowanie organów wojskowego wymiaru sprawiedliwości w Wielkiej Brytanii.

W toku bezpośrednich działań wojennych oraz w okresie okupacji hitlerowskiej zginęło lub odniosło rany ok. 30 audytorów wojskowych. Co najmniej 50 oficerów-audytorów zostało zamordowanych przez NKGB-NKWD na terenie ZSRR oraz na polskich Kresach Wschodnich. Dalszych kilkudziesięciu prawników wojskowych dostało się do niemieckiej niewoli i przeżyło wojnę w oflagach. Należy też odnotować pojedyncze przypadki ucieczek audytorów z hitlerowskich oflagów i ich powrotu do służby w PSZ na Zachodzie oraz śmierci w obozach jenieckich na terenie Rzeszy w wyniku bombardowań alianckich.

5. Wojskowe sądy specjalne ZWZ-AK-WiN

W okupowanym kraju swoistym fenomenem było funkcjonowanie polskiego państwa podziemnego, którego zbrojnym ramieniem był Związek Walki Zbrojnej – Armia Krajowa. Wojskowy wymiar sprawiedliwości ZWZ zaczął funkcjonować od kwietnia 1940 r. pn. „Sądy Kapturowe”, choć terminologia ta wedle niektórych relacji nie przyjęła się wśród audytorów. Od 3 listopada 1941 r. struktury wojskowe ruchu oporu stały się integralną częścią PSZ podległych prawowitemu rządowi emigracyjnemu RP w Londynie. Armia Krajowa posiadała własną służbę sprawiedliwości usytuowaną przy Komendzie Głównej oraz własne sądownictwo, tzw. wojskowe sądy specjalne (WSS). W skład służby sprawiedliwości ZWZ-AK wchodził nieliczni przedwojenni audytorzy wojskowi, głównie zaś adwokaci, sędziowie i prokuratorzy powszechnego wymiaru sprawiedliwości. W codziennej pracy konspiracyjnej ludzie ci usytuowani byli najczęściej w komórkach kontrwywiadu ZWZ-AK. Wojskowe Sądy Specjalne ZWZ-AK funkcjonowały na różnych szczeblach organizacyjnych, tj. okręgów, podokręgów i niektórych inspektoratów ZWZ-AK. W przededniu operacji „Burza”, a następnie operacji „Deszcz” wiosną 1944 r. skompletowane zostały wojskowe sądy polowe niektórych wielkich jednostek AK (np. 2, 8, 19, 27, 28 DP i wileńskich zgrupowań AK w operacji „Ostra Brama”). Z reguły składy orzekające wojskowych sądów polowych do-

bierano do konkretnej sprawy spośród oficerów liniowych posiadających wykształcenie prawnicze. W okresie Powstania Warszawskiego intensywnie funkcjonowały WSS walczących w odosobnieniu poszczególnych dzielnic i zgrupowań wojsk powstańczych. Wszyscy sędziowie i prokuratorzy wojskowego sądownictwa specjalnego AK zostali mianowani podporucznikami czasu wojny. Odrębne sądownictwo posiadały Narodowe Siły Zbrojne, gdzie w składach orzekających zasiadali przedwojenni żołnierze KOP, Żandarmerii, Policji Państwowej lub doświadczeni oficerowie liniowi, nieposiadający jednak fachowego wykształcenia prawniczego.

Począwszy od czerwca 1944 r. wojskowe sądy podziemne Armii Krajowej funkcjonowały w ograniczonym zakresie wobec terroru sowieckiego aparatu bezpieczeństwa. Zasadniczo WSS-y poszczególnych okręgów AK zostały rozbite wraz z całymi strukturami sztabowymi do późnej jesieni 1944 r. Odnotować należy wszakże działalność sądu podziemnego Mobilizacyjnego Okręgu AK (inaczej Wileńsko-Nowogródzkiego Okręgu AK) do czasu ostatecznego rozbicia przez MBP i sowiecki aparat bezpieczeństwa jego struktur dowódczych w połowie 1948 r. Najbardziej ideowi oficerowie-audytorzy wschodnich okręgów AK po rozbiciu okręgowych sztabów Armii Krajowej z konieczności przejęli dowodzenie w polu zgrupowaniami partyzanckimi WiN-NiE-NSZ i w zdecydowanej większości poległ z bronią w rękę w akcjach pacyfikacyjnych NKWD, KBW i UB. Ci z audytorów, którzy pozostali w kraju i uratowali życie w latach zmasowanych represji w czasach stalinowskich, podjęli trud wykonywania zawodu adwokata.

Bibliografia

- L. Gondek, *Polska Karząca 1939–1945*, Warszawa 1987.
- M. Herman, *Sądownictwo w I Brygadzie Legionów*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 1988, nr 4.
- L. Kania, *Kodyfikacja wojskowego prawa karnego materialnego w II Rzeczypospolitej – geneza, przebieg prac, próba oceny*, cz. I i II, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 2001, nr 2 i 3–4.
- L. Kania, *Podjęcie prac przygotowawczych w zakresie wojskowego prawa karnego na ziemiach polskich w okresie I wojny światowej*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 2000, nr 3–4.
- L. Kania, *Problemy funkcjonowania wojskowej służby sprawiedliwości w okresie demokracji parlamentarnej II Rzeczypospolitej (1921–1926)*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 2001, nr 1.
- L. Kania, *Organizacja prac ustawodawczych w Wojsku Polskim 1918–1921*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 2002, nr 1.
- L. Kania, *Generalicja wojskowej służby sprawiedliwości II Rzeczypospolitej (1918–1945)*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 2002, nr 3.
- L. Kania, *Słownik biograficzny oficerów-audytorów służby sprawiedliwości Wojska Polskiego 1914–1945*, cz. 1 i 2, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 2003, nr 4 i z 2004 nr 3–4.
- T. Kędzierski, *Adwokaci – sędziowie Sądu Polowego Obrony Warszawy*, „Palestra” z 1979, nr 5.
- S. Mikke, *Adwokaci – ofiary Katynia*, „Palestra” z 2000, nr 4.
- A.K. Kunert, *Wojskowe sądownictwo specjalne ZWZ-AK 1940–1944*, *Więź* z 1981, nr 2.
- T. Musiał, *Wymiar sprawiedliwości w III Powstaniu Śląskim*, *Poglądy* z 1971, nr 9.
- E. Muszalski, J. Nowodworski, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIII z 1978.
- E. Muszalski, *Adwokaci polscy w Wielkiej Brytanii*, „Palestra” z 1983, nr 8.
- J. Nazarewicz, *Sądownictwo wojskowe w polskich siłach zbrojnych w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1946*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 1986, nr 4.
- J. Nazarewicz, *Działalność sądów wojennych w wojnie obronnej 1939 r.*, *Wojskowy Przegląd Historyczny* z 1980, nr 1.

- J. Nazarewicz, *Organizacja i działalność sądów polowych w Polskich Siłach Zbrojnych w ZSRR w okresie od 14 sierpnia 1941 do 31 sierpnia 1942*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 1986, nr 1.
- J. Nazarewicz, *Działalność sądów wojennych w wojnie obronnej Polski 1939*, *Wojskowy Przegląd Historyczny* z 1979, nr 1.
- J. Nazarewicz, *Wojskowa służba sprawiedliwości w przededniu i w pierwszym okresie wojny obronnej Polski w 1939 r.*, cz. I, *Wojskowy Przegląd Historyczny* z 1978, nr 2.
- J. Nazarewicz, *Sąd Polowy 2. Dywizji Strzelców Pieszych 1940–1945*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 1982, nr 2.
- J. Nazarewicz, *Organizacja i zarys działalności polskiego sądownictwa wojskowego i organów specjalnych we Francji w latach 1939–1940*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 1988, nr 2.
- J. Nazarewicz, *Wojskowe sądy polowe w Armii Polskiej na Bliskim Wschodzie*, *Wojskowy Przegląd Prawniczy* z 1989, nr 3.
- J. Niekrasz, *Z dziejów AK na Śląsku*, Warszawa 1985.
- P. Niwiński, *Garnizon konspiracyjny miasta Wilna*, Toruń 1999.
- K. Ostrowski, *Udział adwokatów polskich w konspiracji wojskowej 1939–1945*, „*Palestra*” z 1983, nr 8.
- S. Przyjemski, *Organizacja i rozwój wojskowego wymiaru sprawiedliwości 1918–1938* (niepubl. praca doktorska złożona na UAM w 1968 r.).
- P. Żaroń, *Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939 r. Los jeńców polskich*, Toruń 2001.